

ІСТОРИЧНА КАРТА: МАТЕРІАЛИ ДО КУРСУ «ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ»

У статті розглянуті наукові дослідження історії розвитку картографії, поняття «історична карта», визначені види історичної карти, елементи та умовні позначки, місце в загальній класифікації карт.

Ключові слова: історична географія, історична карта, картографія.

В статье рассмотрены научные исследования истории развития картографии, понятие «историческая карта», определены виды исторической карты, элементы и условные обозначения, место в общей классификации карт.

Ключевые слова: историческая география, историческая карта, картография.

In the article were reviewed the researches of the cartography development history, the term «historic map»; specified historic map types, elements and symbols, the place in the general maps classification.

Keywords: historical geography, historic map, cartography.

Виникнення та дослідження карт

Кarti є давнім засобом фіксації уявлень людей про природне середовище, що їх оточує, та передачі просторової інформації. Відомі наскальні картографічні зображення, що належать до бронзової доби. Із розвитком людського суспільства, знань людей про їх навколишній світ та вміння у ньому орієнтуватися, із формуванням космографічних уявлень розвивалася і картографія. Картографія та карти у різних народів мали свої неповторні риси, які відображували специфіку їх культури на різних етапах історичного розвитку. Це і багатокольорові китайські карти на шовку III-II ст. до н. е., і плани римських землемірів (агримензорів), і середньовічні монастирські схеми світу (мапа Мунді), і навігаційні карти періоду Великих географічних відкриттів (портолані), і сучасні загальногеографічні та спеціальні карти і атласи.

Для істориків карти давніх часів є важливим історичним джерелом. Але їх наукове дослідження розпочалося порівняно недавно. Перший огляд історії картографії здійснив у топографічному депо наполеонівської армії інженер-географ Барб'є дю Бокаж в «Історичному описі» до «Меморіала топографічного і воєного...» (1806). Із середини XIX ст. значення картографічного вивчення місцевості стало загальноновизнаним, тож зріс інтерес до історії давніх карт та картографії. У цей період виник популярний і до цього часу на Заході напрям історико-картографічних досліджень – факсимільна публікація пам'яток історії картографії з науковим коментарем до них, серед яких є видання, що представляють повну імітацію оригіналу (наприклад, у 1960 р. у Барселоні здійснена копія Каталанського атласу карт-портоланів 1375 р., виконана на пергаменті у натуральних розмірах та кольорах і розфарбована від руки). Серед вітчизняних факсимільних видань необхідно назвати звід західноєвропейських карт із зображенням території Росії XVI-XVII ст. В.В. Кордта у 3-х вип. «Матеріалів для історії російської картографії» (1899, 1909, 1910) та «Матеріалів для історії картографії України» (1931). Великий внесок у розвиток досліджень з історії картографії та популяризацію картографічних пам'яток

минулого зробив видатний полярний дослідник Н.А.Е. Норденшельд (1832-1901). Але узагальнюючі роботи з історії картографії були малочисельні.

Однією з перших наукових праць була «Історія географічної карти» Лео Багрова (1917), у якій автор розповів про зміни в оформленні та змісті географічних карт, про видатних картографів Європи. До Другої світової війни історією картографії займалися в основному бібліотечні і архівні працівники та колекціонери карт. Дослідження практично зводилися до «картбібліографії» (дослідження і опис найбільших картографічних фондів бібліотек і архівів), картографічної евристики (відкриття, введення у науковий обіг та аналітичний опис раніше невідомих карт) та персоналій великих картографів минулого (Меркатора, Ортелія, Птолемія, Блау та інших).

У повоєнний час дослідники перейшли від вивчення історії карт до дослідження процесів розвитку методики картографування. Важливою у цьому напрямі стала монографія американця Л. Брауна «Історія карт» (1950), якою у формі нарисів були охоплені основні періоди розвитку європейської картографії від найдавніших часів до 1940-х років. Провідними англійськими істориками картографії були Г.Р. Кроун та Р.А. Скелтон. П'ять перевидань з 1953 до 1978 рр. витримала книга Г.Р. Кроуна «Кarti та їх творці: введення в історію картографії», де, окрім західноєвропейської, була також розглянута картографія давнього Китаю, Японії, Америки тощо. Р.А. Скелтон в роботах «Розглядаючи давню карту» (1965) та «Кarti: Історичний огляд вивчення і колекціонування» (1972) розробив методику дослідження давніх карт. Американець Н. Трувер опублікував цікаве дослідження «Кarti і Людина: Дослідження картографії в її взаємодії із культурою та цивілізацією» (1972). Француз Ф. Дейнвілл (1964) зібрав терміни, умовні позначки, написи тощо, які використовувалися картографами 1500-1800 рр. для відображення на картах географічних реалій, тобто дослідив розвиток картографічної знакової системи. Англійський історик П.Д.А. Харві дослідив історію розвитку великомасштабного картографування у роботі «Історія топографічних карт, символів, малюнків...» (1980). Велика кількість праць була також присвячена дослідженню розвитку картографії у різних країнах. Так, цікавий досвід накопичено у Польщі, він пов'язаний із періодичним проведенням у Вроцлаві Всепольської конференції істориків картографії.

Ще у 1935 р. Л. Багров заснував науковий журнал з історії картографії «Imago Mundi: A periodical review of early Cartography», що видається до сьогодні і є органом Міжнародного товариства історії картографії. У 1967 р. в Амстердамі почав виходити також збірник «Acta Cartographica», у якому передрукуються із різних видань наукові статті з історії картографії.

У СРСР перше узагальнююче дослідження з даної проблеми вийшло у 1943 р. (Салищев К. Основы картоведения: Историческая часть). У повоєнний час радянські географи та історики почали активно займатися історією картографії і значенням давніх карт для історичних досліджень (наприклад, П.Г. Булгаков «Сведения арабских географов IX – начала X века о маршрутах и городах Средней Азии» (1954); В.П. Павлова «Картографическое изучение территории Украины: Исторический обзор» (1954); О.М. Медушевская «Картографические источники XVII-XVIII вв.» (1957) та «Картографические источники первой половины XIX века» (1959); Л.А. Гольденберг «Русские картографические материалы как исторический источник и их классификация...» (1958); В.Ф. Кремпольский «История развития картоиздания в России и СССР» (1959); А.И. Андреев «Очерки по источниковедению Сибири» (1960, 1965) та «Географические труды офицеров Генерального штаба (1836-1868 гг.) и их значение для развития географии в России» (1963); Е.М. Поспелов «Топонимика и картография» (1971); Ф.А. Шибанов «Очерки по истории отечественной картографии» (1971); А.Б. Дитмар «Рубежи ойкумены: Эволюция представлений античных ученых об обитаемой земле и природной широтной зональности» (1973); Б.А. Рыбаков «Русские карты Московии

XV – початку XVI століття» (1974) та «Геродотова Скифія: Історико-географічний аналіз» (1979) тощо) [1]. Серйозна увага вивченню історії картографії та картографічному методу в історичних дослідженнях приділяється і в сучасній Україні [2], для чого важливе значення має видання наукових збірників «Проблеми історичної географії України», «Історико-географічні дослідження в Україні». Але здобутки українських науковців з даної проблеми ще не узагальнені на рівні сучасного підручника.

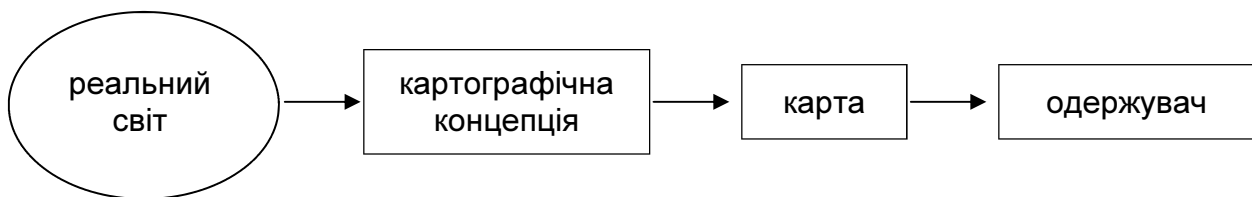
Поняття «історична карта»

Карта – це умовний образ поверхні Землі або її частини у певному зменшенні на площині з використанням умовних графічних знаків. Для виконання зображення застосовують різноманітні **картографічні проєкції**, які є способом відображення сферичної поверхні землі на площині без викривлення.

Характерними рисами карти є:

- її виконання на площині;
- єдині вимірювання, що отримуються в результаті використання певних масштабів або принципів відображення випуклої земної поверхні на площині;
- використання умовних знаків;
- узагальнення образу [3, с. 7].

Є. Мізгальскі відзначає, що у **картографічній системі передачі інформації** реальний світ є джерелом, використання картографічних знаків – кодуванням інформації, а двовимірний візерунок, утворений знаками, – сигналом, який створює світлові промені, що проходять через простір у канал одержувача (мал. 1) [4, с. 12].

Рис. 1. Картографічна система передачі інформації

Вивчаючи історичні події або явища, ми встановлюємо не тільки, як і коли вони відбулися, але і неодмінно – де відбулися. Не розміщені в часі і просторі історичні події представляються порожньою абстракцією, позбавленою реального змісту, що не відбиває історичної дійсності. Багато історичних подій можуть бути зрозумілі тільки на основі їхніх просторових взаємин, у визначеній локальній обстановці. Вивчаючи будь-яке історичне явище, ми повинні, насамперед, точно і ясно встановити історичну обстановку, в якій воно відбувалося, дати їй характеристику і потім уважно простежити за всіма змінами у даній обстановці. Це можна зробити тільки за допомогою спеціальної історичної карти. У такий спосіб вивчення локальності історичних явищ тісно переплітається з вивченням історичної карти.

Історичні карти створюються на географічній основі і є математично визначеним, зменшеним, узагальненим образно-знаковим зображенням історичних подій, явищ, процесів чи періодів. Зображення демонструються на площині у певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карти в умовній формі показують розміщення, стан, сполучення і зв'язки історичних подій і явищ, що відбираються і характеризуються відповідно до призначення даної карти [5, с. 176].

Історична карта в загальній класифікації карт

Кількість та різноманітність карт зумовлює їх класифікацію, або поділ карт на групи за певними характеристиками. Необхідно, щоб класифікації картографічних добутоків відповідали рядові умов: вони повинні створюватися за якою-небудь визначеною ознакою (підставі класифікації), бути послідовними, тобто поступово підрозділяти великі групи карт на більш дрібні, бути повними, тобто охоплювати безліч об'єктів, і, нарешті, несуперечливими. Виконання цих умов необхідне для повної інвентаризації картографічних добутоків, їхнього упорядкування, каталогізації і збереження в картографічних фондах.

Основа для оцінювання спільного та відмінного між картами розглядається за: 1) масштабом; 2) предметом дослідження; 3) змістом та 4) функцією [6, с. 12]. Класифікації за іншими характеристиками є допоміжними і можуть бути потрібними лише в конкретних випадках.

Кожна наукова класифікація повинна виконувати велику кількість логічних вимог. По-перше, обов'язковим у ній є перехід від загального (наприклад, класу) до більш дрібного (підкласу, виду). У результаті цього всі карти поділяються на **загально-географічні** та **тематичні**. По-друге, кожна ступінь класифікації супроводжується остаточною зміною критеріїв поділу.

Таким чином, загальногеографічні карти поділені на **оглядові, оглядово-топографічні, топографічні та шкільні**. Звичайно, серед шкільних карт є карти різного масштабу, оглядові та топографічні.

При поділі карт за територією обов'язковою є послідовність переходу від загальних до детальних понять. У зв'язку з цим, першу групу у класифікації утворюють карти, які охоплюють Землю в цілому. Далі окремо класифікують карти суходолу і світових океанів. У їх межах карти класифікуються двояко: за політичним критерієм або на підставі фізико-географічної регіоналізації. При групуванні за політико-адміністративним критерієм карти класифікуються спочатку за народами, які мають також свій внутрішній поділ.

Будь-яка **тематична карта** створюється на визначеній математичній основі, вибір якої визначається призначенням, тематикою карти, географічними особливостями території і властивостями самого зображуваного об'єкта. *Призначення карти відображене в її масштабі, змісті та формі.*

Для тематичних карт запропоновано багато різних класифікацій на основі теоретичних і практичних праць, діяльності інформаційно-картографічних служб. Перш за все, виділяються карти природничого характеру і суспільного характеру. Ці групи поділяються на галузі та види.

У класифікації **природничого характеру** карти групуються за фізико-географічним компонентом (атмосфера, біосфера, гідросфера), або за науками, що досліджують ці компоненти. Карти класифікують також залежно від їх властивостей та ступеня практичної спеціалізації. Існують **карти інвентаризаційні** – відображають сучасний стан природних образів, природничих досліджень; **оціночні карти**, що дають характеристику природним умовам за поглядом придатності для життя людини або за ступенем реалізації конкретних завдань; **рекомендаційні карти**, які є розширенням оціночних карт і дають просторову локалізацію пропонованих елементів, пов'язаних з раціональним використанням природних засобів. Оцінки та рекомендації завжди допускають передбачення змін у природі та господарстві.

Карти суспільного характеру поділяються на карти населення, господарські, послуг та політико-адміністративні. Окремий поділ суспільних карт складають **історичні карти**, які показують різні історичні події і процеси, а також їх причинно-наслідкові зв'язки.

Історичні карти поділяють на **види** за декількома критеріями:

- за охопленою територією (світові, материкові, карти держав);
- за змістом (оглядові, узагальнюючі і тематичні/проблемні);
- за масштабом (велико-, середньо- і дрібномасштабні) [5, с. 178].

Є. Мізгальські визначає, що, виділяючи категорії карт, групуючи їх за тематикою, треба одночасно враховувати типи карт, визначені сферою теми, методами досліджень, ступенем узагальнення, об'єктивізмом та практичним використанням картографічної інформації. Карти цієї категорії можуть обмежувати показ певних аспектів образу або вміст його повної характеристики. У результаті це приводить до утворення карт вузької тематики, які прийнято називати **галузевими**, а карти, що дають повну характеристику образу, – **загальними**. Виділяють також **аналітичні** карти, які розкривають певний аспект або властивості образів (процесів) у відриві від цілісності, без відображення зв'язків та взаємозв'язків з іншими аспектами цих образів. На противагу аналітичним картам, **синтетичні** дають цілісну характеристику образам (процесам), при утворенні яких виділяються складові конкретного образу та існуючі між ними зв'язки. Перш за все, синтетичні карти розрізняють за сферами синтезу. Спеціальну категорію становлять **комплексні** карти, які рівнозначно показують кілька видів образів чи кілька взаємопов'язаних образів, або окремо при застосуванні індивідуальних показників [4, с. 25].

Шкільні історичні карти належать до наочних засобів навчання, утворюючи разом із картами-схемами, контурними картами, планами, графіками і діаграмами групу умовно-графічних засобів [5, с. 176]. Класифікація карт з навчання історії зумовлена двома критеріями, а саме: а) формальною побудовою та місцем, у якому знаходиться картографічний центр і б) змістовним способом та сферою представлення інформації [7, с. 145]. Беручи до уваги зміст, спосіб та сферу представлення інформації в навчанні історії, виділяють карти: **розвиваючі**, що утворюють певний історичний образ динамічним способом, **оглядові** – вказують події, явища у межах певного історичного моменту, **узагальнюючі** – відбивають всі основні події і явища у межах визначеного у назві місця і періоду, **проблемні** – присвячені тільки одному питанню політичного, господарського або суспільного типу.

Елементи та умовні позначки історичних карт

Будь-яка карта – це досить складна графічна система. Вона складається із картографічного зображення, легенди (нерідко досить великої) додаткових зведень, текстів тощо. Всі **елементи карти** функціонально зв'язані між собою. Вони підпорядковані єдиній меті – дати цілісне наочне і високоінформативне зображення, максимально зручне для користувача [8, с. 38].

За К.О. Саліщевим, найважливіша частина тематичної карти – це **картографічне зображення**, у якому можна розрізнити дві складові: географічну основу і тематичний зміст. Географічна основа – це сукупність географічних елементів. Вона служить для поєднання й узгодження тематичного змісту. Звичайно, як географічну основу, використовують річкову мережу, населені пункти, шляхи сполучення, кордони адміністративно-територіального поділу, іноді рельєф. Але на різних тематичних картах вони даються з різною докладністю [9, с. 41].

Легенда карти – це система використаних на карті умовних позначок і пояснень до них. Легенда карти містить роз'яснення, тлумачення знаків, їхню розшифровку. Крім того, сама по собі легенда складає логічну схему відображеного на карті явища. Послідовність позначень, їхня внутрішня супідрядність, підбір фарб, відтінків, штрихувань, заголовків і підзаголовків у легенді – усе це підлягає логіці класифікації, прийнятої для картографованого явища. Легенди складних карт часто будуються в табличній формі, де по вертикалі дається одна характеристика, по горизонталі – інша, а в перетинанні рядків і стовпців таблиці представлені умовні

знаки, що синтезують обидві характеристики. Від ясності і чіткості організації легенди залежить науковість карти, а якість її оформлення визначає читаємість зображення [10, с. 221].

До елементів карти належать також **допоміжне оснащення і додаткові дані**. Вони необхідні, насамперед, тому, хто користується картою для одержання інформації. Доцільно, наприклад, поміщати на тематичній карті схему вивченості території, що містить вказівки на джерела, використані при створенні карти. Карта нерідко супроводжується діаграмами, що несуть додаткові зведення, розкривають які-небудь цікаві аспекти у зв'язку з основною темою. Невеликі за обсягом пояснювальні тексти на полях або на звороті карти характеризують принципи її складання, способи розрахунку картографуємих кількісних показників, принципи районування території та інших подібних даних [11, с. 23].

Знаки на карті – це елементи зображення для зорового сприйняття. Вони умовно представляють предмети, явища і процеси, показують їхнє місце розташування, якісні і кількісні характеристики. Сукупність знаків утворюють картографічний образ, а безліч образів складає цілісне картографічне зображення [12, с. 67]. Роль знаків на карті визначається тими функціями, що вони виконують. Насамперед, за допомогою знаків вирішується задача спілкування, передачі інформації між різними групами людей (задача комунікації). Знаки також служать інструментом фіксації, формалізації та систематизації знань.

Для побудови картографічних умовних знаків використовують цілу систему графічних засобів. Знаки можуть розрізнятися за формою, розміром, орієнтуванням, кольором, насиченістю кольору, внутрішньою структурою. Комбінуючи і сполучаючи різні графічні перемінні, картограф може одержати яку завгодно кількість варіантів умовних знаків.

Явища з різною локалізацією і характером просторового поширення відображаються різними видами умовних картографічних знаків. Ті об'єкти, що виражаються в масштабі карти, передають **площинними умовними знаками**. Звичайно, вони складаються з контуру і його заповнення. Об'єкти великої довжини, але малої ширини (ріки, дороги, кордони) показують **лінійними умовними знаками**, а об'єкти, що не виражаються в масштабі карти, зображують **позамасштабними позначеннями**. При цьому знаки будь-якого виду повинні характеризувати не тільки властивості кожного зображуваного об'єкта, але і їхні взаємні відносини: порядок, пропорційність, розходження, подоба тощо [13, с. 42].

Для об'єктів, що локалізовані в пунктах і не виражаються в масштабі карти, застосовують **спосіб геометричних, буквених або наочних позначень**, що показують місце розташування об'єкта, його якісні і кількісні характеристики. Якщо явище поширене на великих площах, то його показують на карті способами якісного або кількісного фону. **Кількісна характеристика** передається розміром позначки (пунсон міста з більшим населенням більший від пунсона міста з меншою кількістю населення). **Якісна характеристика** явища, зазвичай, позначається формою позначки або кольором. **Якісний фон** (колір, штрихування) застосовують для районування (диференціації) території за обраною ознакою, для картографічного відображення яких-небудь класифікаційних підрозділів.

За О.М. Берлянтю, для явищ, що мають суцільний, безперервний і при цьому більш-менш плавний розподіл на значній території, традиційним способом картографічного зображення служать **ізолінії** – лінії рівних значень якого-небудь кількісного показника. Ізолінії – дуже зручний, гнучкий і високоінформативний спосіб зображення. З їхньою допомогою вдається передати не тільки кількісні характеристики явищ, але і їхню динаміку, переміщення, зв'язок одних явищ з іншими (існують спеціальні ізолінії взаємозв'язку – ізокореляти). При складанні карти завжди враховується, що читач сприймає не кожен ізоліній окремо, а всю їхню сукупність,

єдину систему ізоліній, з допомогою якої можна відбити індивідуальні особливості форми і структури картографованого об'єкта [8, с. 45].

Для показу переміщень явищ у просторі використовують **знаки руху**: вектори і стрічки. Варіюючи колір, форму векторів, ширину і структуру стрічок, удається передати якісні і кількісні особливості динамічних явищ.

Розкриття динаміки подій і процесів – важлива особливість історичних карт. На географічній карті все статично, а на історичній легко побачити виникнення держав і зміну їх територій чи шляхи руху військ, торгових караванів тощо. Пересування людей, військові удари на карті показують стрілками, місця боїв – схрещеними мечами, райони повстань – крапками або вогнищами [5, с. 178].

Головним завданням історичної картографії є реконструкція давнього природного та культурного ландшафту. Концепція історичної географії, як науки про зміни природного та культурного ландшафту, є фундаментом історичної картографії. Специфіка історичної географії полягає у формулюванні тверджень, що надають допомогу в дослідженні зв'язків між історичними фактами і просторовою географією [14, с. 18]. Історична картографія відіграє допоміжну роль по відношенню до історичної географії. Відображення географічно-історичного простору в історичній картографії – ніщо інше, як створення актуальними історичними знаннями картографічного простору природно-суспільної дійсності.

Джерела та література

1. Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – М.: Наука, 1985. – 214 с.
2. Дашкевич Я. Завдання історичного картознавства в Україні // Картографія та історія України. – Львів, 2000. – С. 13-17; Сосса Р.І. Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000; Його ж. Стан і проблеми досліджень з історії картографії України // Пам'ять століть. – 2003. – № 2.
3. Салищев К.А. Картография. – М.: Просвещение, 1982. – 430 с.
4. Mizgalski J. Mapa historyczna. – Częstochowa: Wyższa szkoła pedagogiczna, 2003. – 240 s.
5. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. – К.: Генеза, 2005. – 330 с.
6. Картография с основами топографии / Под ред. Г.Ю. Гринберга. – М.: Просвещение, 1991. – 368 с.
7. Малахов Н.В. Элементы картографии в средней школе. – М.: Просвещение, 1972. – 230 с.
8. Берлянт А.М. Карта – второй язык географии. – М.: Просвещение, 1985. – 192 с.
9. Салищев К.А. Картоведение. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.
10. Гольденберг Л.А. К вопросу о картографическом источниковедении // Историческая география России. – М., 1975. – С. 217-231.
11. Берлянт А.М. Методологическая роль картографии в науках о Земле и обществе // Берлянт А.М. Образ пространства: карта и информация. – М.: Просвещение, 1986. – С. 5-28.
12. Леонтьев В.С. Тематическая картография. – М.: Просвещение, 1981. – 102 с.
13. Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР: Учеб. пособие. – М.: Просвещение, 1973. – 230 с.
14. Яцунский В.К. Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV-XVIII веках. – М.: Просвещение, 1955. – 230 с.